

Анотація

В статті проаналізовано розвиток категорії художественного пространства в історическом аспекте. В центре исследования – учение українських и иностранных лінгвістів о категорії пространства и варіації её типів. Также рассмотрено языковые средства выражения художественного пространства в літературных текстах.

Ключевые слова: *категорія пространства, художественное пространство, види художественного пространства.*

Summary

The article analyzes the development of the Art Space Category in the historical aspect. The works of Ukrainian and foreign linguists about the space category and variants of its types are being researched. The article also considers linguistic ways of the Art Space expression in literature texts.

Key words: *the space category, the art space, the art space kinds.*

УДК 811.161.2'373.2-112

Денисюк В. В.

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

АДАМ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Власні назви становлять собою динамічну єдність лінгвального змісту й культурно-історичного тла. Особливість пропріативів – це їх здатність до деривації та апелятивації. Онім, зокрема антропонім, запозичується разом зі своїм символічним значенням і, входячи в мову-реципієнт, зазнає семантичної трансформації, в результаті чого може вживатися у стійких сполученнях – фразеологізмах. Фразеологічні одиниці із власними назвами завдяки наявності ономастичного компонента легко розпізнаються і створюють замкнуту мікроструктуру мови. З цього погляду цікавими є ті фразеологізми-інтернаціоналізми, що виконують надкультурну функцію.

Власні назви у складі фразеологізмів української мови докладно проаналізовані в багатьох статтях і дисертаційних дослідженнях (див. праці А. Кравчук, В. Леснової, І. Мілевої, О. Мороз, Н. Пасік, Л. Скрипник, Т. Юрченко та ін.). У нашій розвідці проаналізуємо особливості входження й семантичної адаптації фразеологізму *від Адама*.

Зрозуміло, що для пересічної людини ім'я *Адам* одразу ж асоціюється зі Святим Письмом. Біблія, без сумніву, – це прецедентний текст для всієї європейської культури, вона є гіпертекстом і джерелом прецедентних феноменів. Уся її концептосфера мала і має потужний вплив на світову літературу й розмовні та літературні мови охристиянізованих народів. Будь-яка власна назва, якою ідентифіковано персонаж Книги Книг, автоматично сприймається людиною як символ певних якостей людини або маркер колишніх, досить віддалених від нас подій. Оними біблійного походження в більшості є символами і самі по собі вже мають переосмислене значення (напр.: Авель – безневинна жертва, Юда – символ зрадництва та ін.).

Біблієантропонім (Г. Тимошик) *Адам* увійшов до складу багатьох фразеологізмів української мови. Його функціонування у складі фразеологічних зворотів яскраво доводить, що значення стійких словосполучень залежить більшою мірою від ономастичного компонента, ніж від семантики інших компонентів, що утворюють фразеологізм. Аналіз семантичних процесів у стійких одиницях мови показує, що семантична структура їх компонентів не залишається незмінною: первинні значення окремих слів можуть бути витіснені переносними, змінюється співвідношення між значеннями в семантичній структурі слова.

Фразеологізми з компонентом *Адам* в українській мові пройшли довгий і складний шлях свого становлення. Здавалося, що християнство, потрапивши на українські землі в X столітті, разом із текстом Святого Письма мало би привнести в києворуську мову не тільки власне лексичний, а й фразеологічний компонент. Однак між адаптацією цих двох запозичених елементів лексико-фразеологічної системи спостерігаємо чималий проміжок: для періоду Русі біблійна фразеологія залишалася ще мало зораною нивою. Зрозуміло, що так категорично заявляти не можна, оскільки церковники продовжували тлумачити простому люду епізоди з Біблії, семантичним ядром багатьох із яких були оніми, зокрема антропоніми.

Аналіз писемних пам'яток києворуського періоду дозволяє стверджувати, що ім'я *Адам* ужито в них із двома значеннями: антропологічним – для ідентифікації особи чоловічої статі та нумеративно-темпоральним – „перший”. На третьому – морально-етичному – „грішний” поки що взагалі не акцентовано в давніх текстах. Градація значень імені-символу *Адам* на давньоукраїнському мовному просторі наштовхнулася на поетапне його сприйняття: ланцюжок

„людина” → „перша людина” → „перша грішна людина” було розщеплено на два пучки: „перша людина” і „перший грішник”, об’єднаних спільною нумеративно-темпоральною семою. Звичайно, складно говорити про повну синкретизацію значень, хоч її тут спостерігаємо, проте контексти вживання досліджуваної лінгвооддиниці (а вони представлені переважно літописним жанром) указують, що власна назва проєкціоє сприйняття читачем чи слухачем не історичної особи чи персонажу, а вихідного моменту, початку якихось подій. Важливим засобом реалізації темпорального значення є оформлення синтаксичної конструкції за допомогою службових слів. Таким чином, сучасний фразеологізм *від Адама* потрапив в українську мову у складі більшої синтаксичної одиниці, що репрезентувала точний часовий проміжок, відправною точкою якого слугував антропонім. Саме цю семантику в українській мовній свідомості починають закріплювати пам’ятки літописного жанру, напр.: *Въ лѣм̄ . ꙗꙗ . т̄ . љ [6360 (852)] Индикта . е̄ . дн̄ ъ . начению Михаилу ц̄р̄ствоват̄у нача са прозывати Руска земля . ѡ семь бо увидѣхомъ . яко при семь ц̄р̄и приходиша Русь на Цр̄ьгородъ . якоже пишеться в лѣтописаньи Гречьстѣмъ . тѣмже ѡселе почнем̄ . и числа положимъ . **Ико ѡ Адама до потопа** . лѣт̄ . м̄ . и . в̄ . (ЛЛ, с. 6 зв.); *Въ лѣм̄ . ꙗꙗ . т̄ . љ . [6360 (852)] индикта . е̄ . начению Михаилу ц̄р̄ствовати . нача са прозывати Руская земля . ѡ семь бо оувѣдахом̄ . яко пр̄у се̄м̄ ц̄р̄и приходиша Русь . на Ц̄р̄ьград̄ . яко же пишеть в лѣтописании Грѣцко̄м̄ . тѣмже и ѡселѣ почне̄м̄ . и числа положӣм̄ . **Ико ѡ Адама до потопа** . лѣт̄ . ꙗꙗ . с̄ . м̄ . в̄ . (ЛЛ, с. 8).**

Варіант *від Адама до потопа* знаходить своє продовження і в оповідній літературі, де спостерігаємо його вживання без нумеративного компонента, напр.: *Иногда же приидоша послы отъ папы изъ великаго Рима, глагола князю Александру Ярославичю: „Папа рече, слышахомъ ты князя честна и дивна, и земля твоя славна и велика. Сего ради послахъ къ тебѣ отъ 12 кардиуану двѣ хитрѣйшаа – Гаадада и Гемондада, послушавши учения ею о законѣ божий”. Великий же князь Александръ Ярославичъ здума съ хитрецы своими и восписа къ нему, рекъ: „**Отъ Адама до потопа** и до разделения языкъ и до начала Аврама, отъ Авраама и до произытия Израиля сквозь Черное море, отъ исхода сыновъ Израилевъ до умертвия Давида царя, отъ начала царства Соломаня до Августа и до рожества Христова, до страсти и*

воскресения, отъ воскресения и на небеса вшествия и до царства Константина новаго, до перваго собора и до седьмаго, си вся добре свѣдаемъ, а отъ васъ учения не приимаемъ". Они же возвратишася во свояси (Житіє, с. 438).

Про те, що ім'я *Адам* в українській мові XIV–XVI ст. репрезентувало і темпоральну семантику, свідчить твір невідомого автора „Списаніє против люторов о поклоненію святих икон”, у якому він, продовжуючи киеворуські літописні традиції, за допомогою власне нумеративного компонента нагадує людям про давність їхнього походження. Для посилення ефекту хронологічної давності людського життя на землі анонім послуговується і часткою *аж*, напр.: ... *Тяжко видится теперешним людем, яко мяса которого дня не поестъ, мнимаєт, иж уже умрет для того, што мяса не ел. И глаголють: „Голоден есми, ижем не ял сего дня мяса”. Что ко сему мають реци, иж первыи люди, почен от Адама лѣт двѣ тысячи двѣстє сорок двѣ лѣтє, аж до потопа* мяса не яли и предя живи и дужи были и для того не умерли, же его не яли. *Постыяй бо ся легок естъ и совершен и трезвениєм молится: сугубы бо имат крыла и паче вѣтра легшайши. Сия крыла добродѣтелей, и божественный Давид датися ему молится, глаголи: „Кто дастъ ми крыле яко голубине? И полещу, и почию”...* (Списаніє, с. 197).

На подальше функціонування і трансформації фразеологізму вплинуло, ймовірно, суб'єктивне сприймання часу людьми. На нашу думку, розчленування досліджуваної конструкції відбувалося у подвійній площині: початок – завершення. І якщо початок асоціювався з чимось стабільним, постійним, непорушним, що було акумульовано в антропонімі *Адам*, то кінець отримував ознаку динамічності – цей компонент стійкого словосполучення міг змінюватися / замінюватися або й узагалі опускалися, оскільки мовець або читач, отримуючи чи продукуючи інформацію під час комунікативного акту, завжди співвідносив її з моментом мовлення, тобто сам перебував у тому часовому вимірі, який реалізувала друга частина фразеологізму. Відповідно, маємо заміну лексичного виразника часового компонента минулої події на лексичний виразник часового компонента сучасності, а згодом і майбутнього – *до наших днів* або *до кінця віку*. Писемні пам'ятки української мови XVII століття, як прозові, так і поетичні, яскраво демонструють уживання фразеологізму у трансформованих варіантах – без другого компонента або з його зміною, напр.: *Вѣк прироженя от*

Адама взятый, Моисеов права, Христов благодати (УП, с. 43); *Смерть*, о як много **от Адама** людій змѣшала зъ землею!.. тут и ты, смерте, не верх водиши, бо упованіе его безсмертія исполнено, и ты, часе, своими забвенія зубами такого человекѣка не згризеши (Туптало, с. 109); *Уступилисмо ту до некла поради зажити, Що б ис тим Христом чинити и як прожити? Бо будет тут запевне до нас, А почавши от Адама, и всѣх святых маст узяти от нас* (Слово, с. 228); *Возведена на престол, посаждена вама, Царствовах и царствую даже от Адама: Той во мир воведе, и есм мира пани, Вся конца в област мнѣ през него дани* (Царство, с. 286); *Але те(ж) утае(н)ны е(ст) о(т) всѣх члѣвковъ: о(т) Адама и до днг(с), и до послѣдны(х) вѣковъ* (Зіновіїв, с. 199); *Бо треба (б) всяко(и) речи ведлу(е) человекѣка: о(т) Адама и по дне(с), и до конца вѣка* (Зіновіїв, с. 292).

Зазначимо, що українські середньовічні літописці при змалюванні творення світу вже не послуговуються цією хронологічною формулою. Вони ведуть відлік від Ноя, який урятувався під час потопу і ніби повторно започаткував рід людський. XVI–XVII ст. стали тим періодом, коли у свідомості українців відбулася зміна часової координати, і місце Адама посів Ной. Адам на темпоральній шкалі був зміщений углиб. За словами А. Коваль, «Адам для людей був завжди чимось дуже далеким, таким, що до нього ледве сягала людська уява» [1, с. 19]. Саме звідси – початки набуття стійкою одиницею жартівливого, іронічного значення, підкріплені витвореними за поширеною в загальнослов'янському світі моделлю мінімальними фразеологізмами на кшталт за [царя] *Опенька*, за [царя] *Омелька* та ін.

Новий відтінок у значенні аж зовсім не додав популярності фразеологізмові. Можливо, побожність українців стала на заваді його активному використанню, у свідомості яких Адам продовжував асоціюватися з Біблією, а тому письменники для іронічного позначення давніх часів надавали перевагу питомим стійким одиницям. Підтвердженням цього може слугувати те, що в жодній лексикографічній праці XIX і майже всього XX століття не кодифіковано фразеологізму *від / за Адама* ні з ремаркою *ірон.*, *жарт.*, ні з будь-якою іншою. Однак радянський атеїзм усе ж таки зробив свою справу (мабуть, під впливом праці російських лексикографів „Словника сучасної російської літературної мови”, бо словник В. Даля також ще не кодифікує цієї стійкої одиниці, проте виокремлює словосполучення *Адамовы вѣкы*

„давні часи” (Даль, I, с. 13)): у „Словнику української мови” фразеологізм *від Адама [починати]* зареєстровано зі значенням „від самого початку, з давніх-давен; дуже здалека” та проілюстровано контекстом із твору „Відьма” М. Коцюбинського (СУМ, I, с. 19). На такі ж тлумачення й ілюстрацію натрапляємо і в інших фразеографічних працях – „Фразеологічних словниках української мови” (ФСУМ, с. 13; ФСУМ У, с. 7), „Словнику фразеологізмів української мови” (СФУМ, с. 19). Прикметно, що російські фразеологи кодифікують як стійке словосполучення *от Адама*, „з давнини, з давніх пір; від самого початку” з ремарками *заст., жарт., ірон.* (СРФ, с. 19), і таку ж семантику В. Мокієнко виокремлює у фразеологізмі *адамовы веки* [2, с. 180].

Отже, фразеологізм *від Адама* в українській мові має довгу і складну історію. Увійшовши в українську лінгвокультуру разом з біблійними текстами як семантично й граматично двокомпонентне словосполучення, фразеологізм зазнає усічення, а завдяки переміщенню значень у семантичній структурі антропоніма зберігає і продовжує репрезентувати темпоральне значення.

Список умовних скорочень назв використаних джерел

Даль – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – 3-е, исправл. и значительно доп., изд. – СПб.; М., 1903. – Т. 1. – 1724 с.

Житіє – Житие Александра Невского / Памятники литературы Древней Руси. XIII век / под. ред. Лихачева Д. С. – М. : Худ. литература, 1981. – С. 426–439.

Зіновіїв – Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / К. Зіновіїв; підг. тексту І. П. Чепіги. – К. : Наукова думка, 1971. – 392 с.

ЛЛ – Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – СПб. : Типография М. А. Александрова, 1908. – 638 с.

ЛЛ – Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926. – VIII + 580 с.

Слово – Слово о збуреню пекла // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / упоряд. О. І. Білецький. – К. : Радянська школа, 1967. – С. 220–232.

Списаніє – Анонім. Списаніє против люторов о поклоненію святых икон / Анонім // Українська література XIV–XVI ст. / ред. Дзевєрін І. О. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 194–198.

СРФ – Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / Бирих А. К., Мокієнко В. М., Степанова Л. И. – СПб. : Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 799, [2].

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Туттало – Титовъ Ан. Проповѣди святителя Димитрія, митрополита Ростовскаго, на украинскомъ нарѣчїи / Ан. Титовъ. – М., 1909. – IX + 135 с.

УП – Українська поезія: Середина XVII ст. / упорядн. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. – К. : Наукова думка, 1992. – 680 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1999. – 984 с.

ФСУМ У – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.

Царство – Царство натури людской // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / упоряд. О. І. Білецький. – К. : Радянська школа, 1967. – С. 263–286.

Список використаної літератури

1. Коваль А. П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.

2. Мокиєнко В. М. В глубь поговорки: Рассказы о происхождении крылатых слов и образных выражений / В. М. Мокиєнко. – 3-е изд., перераб. – СПб. : Авалон; Азбука-классика, 2005. – 256 с.

Анотація

У статті проаналізовано особливості функціонування фразеологізму *від Адама* з часу входження цього словосполучення в українську мову. Зроблено висновок, що стійке словосполучення протягом історичного розвитку під впливом народної мови зазнало усічення і в сучасній українській мові продовжує функціонувати як самостійна одиниця.

Ключові слова: *фразеологізм, біблійна фразеологія, семантична структура.*

Аннотация

В статье проанализированы особенности функционирования фразеологизма *від Адама* с момента вхождения этого словосочетания в украинский язык. Сделан вывод, что устойчивое словосочетание на протяжении исторического развития под влиянием народного языка претерпело усечение и в современном украинском языке продолжает функционировать как самостоятельная единица.

Ключевые слова: *фразеологизм, библейская фразеология, семантическая структура.*

Summary

The article analyzes the peculiarities of idiom *від Адама* since joining this phrase in the Ukrainian language. It is concluded that the phrase sustainable over the historical development under the influence of folk language has undergone a truncation in the modern Ukrainian language continues to operate as an independent unit.

Key words: *phraseological unit, the biblical phraseology, semantic structure.*

УДК 81'373.2:168.522=162.1

Доброльожа Г. М.
Житомирський державний
університет імені Івана Франка

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ОНІМНОЮ ЛЕКСИКОЮ В АРЕАЛЬНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ ТА СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЙ)

Оніми (з грецької – *ім'я, назва*) – індивідуальні найменування окремих одиничних об'єктів. О. Селіванова підкреслює, що онімічне значення містить співвіднесення з певним референтом (людиною, місцем, твариною, астрономічним об'єктом тощо), а також компонент відомості імені, стилістичну, оцінну, емотивну й естетичну інформацію [5, с. 426]. Загальне поняття *онім* розгалужується на численні значеннєві групи: антропоніми, топоніми, ергоніми, теоніми, зооніми, космоніми, хрононіми, хремотоніми, ідеоніми тощо [6, с. 404]. Оніми досить часто стають структурно-семантичним елементами фразеологічних одиниць (далі – ФО) та паремій, оскільки саме індивідуальні номени-компоненти надають фразеологічному виразу певної завершеності форми і змісту, вони начебто прив'язують вислів до певних осіб, подій та географічних об'єктів.

Дослідженням онімного компонента у формуванні фразеологічного значення займалися Ю. Карпенко, А. Кравчук, В. Мокієнко, Н. Пасік, Л. Скрипник, В. Ужченко, Н. Хома, Н. Щербакова, однак вивчення фразеологізмів з онімним компонентом є багатоаспектним: онім як концепт, онім як апелятив, онім як засіб для підсилення емоційної та дієвої складової фразеологізму, національна складова онімів у структурі фразеологізму, різновиди онімів у ФО, використання онімів у сталих виразах різного типу тощо, – а тому потребує подальшого наукового розвитку і пошуку.